

YAYIMLANMIŞ BAZI ALEVÎ-BEKTÂŞÎ KLASİKLERİNE GÖRE PEYGAMBER TASAVVURU (*)

Süleyman AKKUŞ (**)

Öz

İlahî dinlerde peygamberlik inancı temel iman esaslarındandır. Alevî-Bektaşî klasiklerinde de başta Hz. Muhammed olmak üzere, Hz. Mûsâ Hz. İsbâ ve diğer peygamberlere yer verilmekte, peygamberlere iman bir inanç esası olarak benimsenmektedir. Hz. Muhammed'in peygamberliği "Hak-Muhammed-Ali" birlikteliğiyle anılmakta, Kur'an'da ismi geçen peygamberlerin nitelikleri dile getirilmektedir. Farklı rivayetlere dayalı olarak peygamberlerden halkın anlayabileceği tarzda, duygusal boyutta bahsedilmekte, anlatılanlar edebi bir üslupla zenginleştirilmektedir. Peygamberlere iman konusu diğer inanç konularıyla birlikte tasavvufî bir tonda ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alevî-Bektaşî, Alevî-Bektaşî Klasikleri, İman, Peygamberlik, Hak-Muhammed-Ali.

The Concept of Profhecy According to Published Alevi-Bektashi Classics

Abstract

Prophecy is one of the basic foundations of faith after divinity faith in divine religions. It is given to prophets particularly Mohammed, Jesus and the others and the believe the prophets is accepted as a basic principle of faith in Alevi-Bektashi Classical Books. Muhammad's prophethood is defined in the composition of "Hak-Muhammed-Ali". Qualities of prophets whose names are said in the Qura'n are mentioned. Based on the different narrations, the prophets are mentioned in the emotional dimensions and those narrations are enriched with a literary style. It is dominated by a mystical tone about the prophet of Islam faith in Alevi-Bektashi prophetic understanding.

Keywords: Alawi-Baktashi, Alawi-Baktashi Classics, Belief, Prophethood, Hak-Muhammed-Ali.

*) Bu makale 08-09 Kasım 2014 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Alevî-Bektaşî Klasikleri Sempozyumunda sunulan tebliğin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

**) Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
(e-posta: sakkus@sakarya.edu.tr).

Giriş

Dinî, ahlâkî ve insani değerlerin sonraki nesillere aktarımında, önceki nesillerin mirası durumunda olan sözlü ve yazılı kaynakların sağlıklı bir şekilde aktarımı kadar bütün boyutlarıyla toplumda hayatîyet kazanması da o derece önemlidir. Anadolu Alevî-Bektaşîliği geleneğinin değerlerinin yansıtılması ve yaşatılmasında sözlü kültür yanında halkın rahatlıkla anlayabileceği onun gönül dünyasını besleyebilen, sade ve zaman zaman lirik unsurlar taşıyan, günümüze kadar gelebilen yazılı edebiyatının da etkisinin olduğu inkâr edilemez. Birçoğu henüz yayımlanmamış bu yazılı literatürün son zamanlarda yayımlanan bazı klasiklerinin muhteva yönünden değerlendirilmesi, halkımızın inanç dünyalarını beslemede ne ölçüde etkili olduklarını görmek adına son derece önemli olacaktır. Ülkemizde yapılan amatör ya da akademik düzeydeki çalışmalarda Alevilik-Bektaşîlik'in belli bir tanım üzerinde ittifak edilememiştir. Ancak bu çalışmalarda, Alevilik-Bektaşîlik'in, "İslâm'a bakış, İslâm'ı yorumlayış ve yaşayış itibarıyla İslâm tasavvufunun ve İslâm öncesi inanç ve kültürlerin biçimlendirdiği bir yaşama tarzı", olarak değerlendirilmesi¹, "İslâm'ın ve Türklüğün içinde kültürel bir kimlik olarak kabul edilmesi"² ortak bir tanım olarak kabul edildiği ifade edilebilir.

Alevilik ve Bektaşîlik varlığını, gücünü ve heyecanını İslâm'a borçlu, dinî-kültürel ve mistik-ahlâkî bir harekettir.³ Bunun temel gerekçeleri arasında yazılı kültürün yeterince bilinmemesi, sözlü kültürün daha hâkim bir unsur olduğu söylenebilir. Zira XV. yüzyıla kadar Alevî teolojisi sıkı bir şekilde şifahi olarak korunmuş, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren artık yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Yazıya geçirilen bu teolojinin kaynakları, sistematik teoloji metinleri değil, menâkıbnâmelerde ve nefeslerde karmaşık bir sembolizmle ifadelendirilen menkıbeler ve deyişlerden oluşan metinlerden ibarettir.⁴ Dolayısıyla ağırlıklı olarak şifahi kültüre dayalı Alevî-Bektaşî tanımlamaları yerini, son zamanlarda yazılı kaynaklar sorununa yoğunlaşan ve bu kaynakların gün yüzüne çıkarılmasıyla, kitâbî, yazılı kaynaklara dayalı bir kimlik inşasına bırakacaktır. Zira Alevîlik-Bektaşîlik tarih boyunca varlığını ağırlıklı olarak sözlü kültürle birlikte, yazılı kaynaklara dayalı olarak devam ettirebilmiştir. Bunun göstergelerinden birisi kuşkusuz günümüze kadar ge-

-
- 1) Fıçlalı, Ethem Ruhi, *Günümüzde Alevilik ve Bektaşîlik*, TDV Yay., Ankara, 1995, s. 11.
 - 2) Eğri, Osman, "Alevî Kaynakların Neşri (Alevî Kaynakların Neşri Problemi)", *Türkiye I. Dini Yayınlar Kongresi, Tebliğler-Müzakereler*, Ankara 2004, s. 97. Ayrıca bkz. Eröz, Mehmet, *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik*, Ötüken Yay., İstanbul, 2014, s. 455; Türkoğlan, Orhan, *Alevî Bektaşî Kimliği, -Sosyo-Antropolojik Araştırma-*, Timaş Yay., İstanbul 2006, s. 24-29; Üzümlü, İlyas, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, İsam Yay., İstanbul, 2008, 47-48; Kaplan, Doğan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*, TDV Yay., Ankara, 2010, s. 37-38; Üçer, Cenksu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015, s. 72.
 - 3) Kutlu, Sönmez, "Alevîliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metodoksî", *İslâmîyât*, Ankara, 2003, C. VI, S. 3, s. 54.
 - 4) Ocak, Ahmet Yaşar, "Alevîliğin Tarihsel, Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair", *Tarihi Ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler, Bektaşîler, Nusayriler*, İstanbul 1999, s. 397.

len yazılı kaynaklardır. Önem sırasına göre her Alevî evinde ve asırlarca özel kütüphanelerde yer alan *Erkânâmeler*, *Buyruklar* (Menâkıb-ı İmam Cafer-i Sadık, Menâkıb-ı Şeyh Safi, Hutbe-i Duvazdeh İmam), *velâyetnâmeler*, (Hacı Bektaş Veli, Seyyid Ali Sultan, Hacı Sultan, Şücaettin Veli, Demir Baba, Otman Baba, Baba İlyas-ı Horasani), *Hüsnüye*, *Cabbar Kulu*, *Şerhu Hutbeti'l-Beyan*, *Noktatu'l-Beyan*, *Fazilet-nâme-i İmam Ali*, *Maktel-i Hüseyin*, *Hadîkatu's-Suedâ* ve tomarlar hâlinde bulunan *Alevi-Bektaşî Nefes ve deyişleri*,⁵ *Cenk-nâmeler*, *Fazilet-nâmeler*, *Makteller*, *Cönkler*, *İcâzet-nâmeler*, *Fütüvvet-nâmeler*⁶ ve diğer eserler, halkın duygu ve düşünce dünyalarını beslemiş, manevî dünyalarının tercümanı olmuştur. Bu eserler “insicamlı bir teolojiyi sürdüren mezhebî eserler olmaktan çok, tasavvufi/mistik veya menkıbevi nitelikli eserlerdir.”⁷ Son zamanlarda Diyanet İşleri Başkanlığı’nca yayımlanan “Alevî-Bektâşî Klasikleri”nin ana temalarının irdelenmesi de bize, alevi-Bektaşî düşüncesinin yazılı kaynaklarının muhtevası hakkında bilgiler verecektir. Klasiklerde VII/XIII yy’da Anadolu’daki sosyo-dini kaynaşmaların bir sonucu olarak oluşmaya başlamış, IX-X/XV-XVI. y.y.’daki Hurûfî ve Safevî tesirleriyle şekillenmiş değişen sosyo-politik şartları yansıtılmıştır. Bektâşîlik de Hacı Bektaş Veli’ye nispet edilen, Alevîlik olgusu içinde oluşumunu tamamlayan bir tarikat hareketidir.⁸ Alevîliğin tasavvufî gelenek içerisinde farklı bâtinî grupların bir takım inançlarını bünyesinde barındırmaktadır.⁹

Bu makaleye konu olan peygamberlere iman, temel inanç konularındandır. Bu nedenle imanın tanımı ve hangi esasların iman esaslarından olduğu öncelikle bilinmesi gerekir. Dolayısıyla imanla ilgili genel bir bilgiyle konuya başlamak yerinde olacaktır. Böylesine bir başlangıç İslâm’ın tasavvufi yorumu olarak genel kabul gören Alevî-Bektaşî anlayışı için de geçerlidir. Her şeyden önce söylenmesi gereken inanç konuları başta iman olmak üzere imanın nesnesi; inanca konu olan hususların neler olduğu, inanmanın bizatihi kendisiyle, nesnesi arasında herhangi bir bağın olup olmadığı varsa hangi boyutta olduğu hususu oldukça önemli bir husustur. Hiç şüphesiz imanın bizatihi tanımıyla ilgili doğrudan âyet ve hadisler delil gösterilmiş, âyetlerde yer alan ifadeler imanın mahiyet ve

5) Kaplan, Doğan, “Alevîliğin Yazılı Kaynakları *Buyruklar ve Buyrukların Kökeni*”, (*Anadolu’da Alevîliğin Dünü ve Bugünü* içinde), Sakarya 2010, s. 340; Ayrıca *Velayetnâmeler* ve *Cenk-nâmeler*’le ilgili olarak bkz. Şahin, Haşim, “Alevi-Bektaşî Tarihinin Yazılı Kaynakları: *Velayetnâmeler*”, (*Anadolu’da Alevîliğin Dünü ve Bugünü* içinde), Sakarya 2010, s. 357-366; Çetin, İsmet, “*Destandan Hikâyeye Hazret-i Ali Cenk-nâmeleri*”, *Anadolu’da Alevîliğin Dünü ve Bugünü* içinde), Sakarya 2010, s. 379-403; Kaplan, Doğan, “Alevîliğin Yazılı Kaynaklarından *Buyruklar ve Muhtevaları Üzerine –Bir İçerik Çözümleme Denemesi-*”, *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevîlik Sempozyumu (Bildiriler ve Müzakereler)*, Isparta 2005, s. 233-247.

6) *Fütüvvetnâmeler* hakkında bilgi için bkz. Sarıkaya, Mehmet Saffet, “*Bektaşî ve Alevî Kültürünün Yazılı Kaynaklarından Fütüvvetnâmeler*”, (*Anadolu’da Alevîliğin Dünü ve Bugünü* içinde), Sakarya 2010, s. 366-367.

7) Kutlu, Sönmez, “Alevîliğin Dinî Statüsü: *Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metodoksi*”, *İslâmîyât*, Ankara, 2003, C. VI, S. 3, s. 37.

8) Eröz, *Türkiye’de Alevîlik Bektâşîlik*, s.41, 63.

9) Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, s. 72.

inanç nesneleri hakkında doğrudan akideyi oluşturan unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Bu cümleden olarak âyetlerde yer alan imanla ilgili ifadeler imanın hakikati bağlamında farklı yönleri öne çıkarılarak imanın kalbi bir olay olduğu, imanın olmazsa olmaz tasdikten ibaret olduğu öncelikli olarak vurgulanmıştır. Diğer taraftan dünyevi hükümlerin uygulanabilirliği yönünden inanca konu olan hususların ikrar edilmesi göz önünde bulundurularak iman tasdik ve ikrar olarak da tanımlanmıştır. İmanı salt dilin ikrarı ya da kalbin marifetinden ibaret gören zihniyete karşı eylemsiz bir tasdik ve ikrarın yetersiz olduğunu benimseyen anlayış, iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve amellerden ibaret olarak tanımlamıştır. İmanla ilgili bu farklı tariflerin yanı sıra imanda artma ve eksilmenin olup olmadığı, imanın sıhhat şartları vb. konular üzerinde de durulmuştur. İmanın insan eylemleriyle uyumlu olması yalnızca ikrardan ibaret bir tutumun beraberinde getireceği bir takım eksiklikler de hiç şüphesiz oldukça önemli hususlar olarak değerlendirilmiştir. İnanan ile inanılması gereken hususlar doğal olarak teorik zeminde yalnızca insana özgü olarak kalmamaktadır. İnsanın inancıyla inandığı arasındaki irtibat kendisi ve yaşadığı toplumsal boyutuyla da hayata yansımaktadır. İnsanın teorik ve pratik düzlemdeki dönüşen ve somut hale gelen kimliği bir şekilde belirli kavramlarla nitelendirilmesini de zorunlu hale getirmektedir. Öyle ki insanın inanca konu olan hususlardaki artı ve eksileri onun yaşadığı zeminde mükemmelliğe doğru yürüyüşte farklı kategorilerde bulunması ve buna göre tanımlanmasını doğurmaktadır. Din dilinde insanların eksikliklerinin tanımlandığı ve kendilerinden yapılması arzu edilip de yapılmayan ya da yapılmaması talep edilip de yapılan eylemlerdeki insani zaafıflar “günah” olarak nitelendirilmiştir. Eylemlerdeki olumsuz yansımalar kategorik olarak *zenb, ism, ma’siyet, hata, seyyie, fâhişe, kabiha, fücûr, fısık, zelle, sağıre, kebîre* gibi kelimelerle ifade edilmiş Kur’an-ı Kerîm ve hadîslerde bunun örneklerine yer verilmiştir. Alevî-Bektaşî kaynakları bağlamında peygamberlik algısının teorik boyutuyla ferdi ve toplumsal yansımaları da bu doğrultuda oldukça önemlidir. Bu bağlamda bütün mezhep ve düşünce ekolleri için geçerli olan ferdi ve toplumsal yansımaların ne ölçüde birbiriyle örtüştüğü Alevî-Bektaşî kimliği için de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda ideal anlamda olması gerekenle olgusal olan karıştırılmamalı, yargısal hükümlerde bulunmada insanın konumu İslâm akidesinin ana ilkeleri, iman, iman-amel ilişkisi ve benzeri ölçüler dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Peygamberlere iman ve bağlı konularda da olması gereken budur.

İman esasları özellikle kelâm kaynaklarında; ulûhiyet, nübüvvet ve âhiret genel başlıkları altında üç temel esasa, bu üç esas da tek bir esasa; ulûhiyet’e; Allah’a imana indirgenerek aslu’l-usûl olarak ele alınmıştır. Bunun temel nedeni Allah’a imanın peygambere imanı, peygambere imanın da peygamberin tebliğ ettiği kitap ve kitabın muhtevasını kapsadığı düşüncesidir. Ancak tarihi süreçte farklı toplumlarda akîl argümanlarla peygamberlik kurumunun gereksizliği ileri sürülebilmiş, buna karşılık peygamberliğin ispata dair eserlerle, peygamberlik kurumuna olan ihtiyaç temellendirilmeye çalışılmıştır.¹⁰

10) Kaynaklarda peygamberlik kurumunun gerekli olmadığına dair en bariz karşı oluş Berâhime denilen bir topluluğa atfedilir. Berâhime’nin konuyla ilgili temel gerekçesi aklın her konuda iyi ve kötü-yü bilebileceği iddiasıdır. Akıl, Allah’ın insanlara verdiği en büyük nimettir. İnsan aklı sayesinde

Ancak Alevi-Bektaşî klasiklerinde İslâm algısı inanç esasları yönünden sistematik bir tarzda ele alındığı söylenemez. Elbette Bunun bir takım nedenleri vardır. Bunlar arasında sistematik bir teolojinin olmayışı, kaynaklardaki belirsizlik, oluşan geleneğin tarihi arka planının yitirilmiş olması; bilginin daha çok mitoslarla iç içe yürüyen bir sözlü geleneğe dayanması gösterilebilir.¹¹ Bununla birlikte dağınık da olsa Alevi-Bektaşî klasiklerinde peygamberler, peygamberlere imanın yanı sıra başta Allah'ın varlığı ve birliğine iman, kitaplara iman, âhirete ve âhiretle bağlı konular; kabir hayatı, cennet ve cehennem varlığı ve mahiyetine dair bilgilere iman, imamet konusu ve bu çerçevede Hz. Ali'nin Hz. Peygamberle aynı nurdan yaratılmış olması, başta Hz. Ali ve Ehl-i beyt sevgisi başta gelen iman konularındandır. Bu yapı içerisinde özellikle klasiklerde betimlenen peygamber tasavvuru ele alınmaya çalışılacaktır. Peygamber algısı şifahi kültürden yazılı kültüre geçişini modern süreçler içinde gerçekleştirmek zorunda kalan ve Anadolu'daki yerleşik müstahkem Müslümanlığın özgün bir varyantı olarak yansıyan¹² Alevîlik ve Bektaşîliğin yazılı metinleri dikkate alınarak ele alınacaktır.

Klasiklerde inanç esasları sistematik tarzda ele alınmaz. Dört kapı ve her kapıda yer alan makamlara bağlı olarak imanın tanımı yapılır, imanın farklı tezahürlerine dair açıklamalara yer verilir. Kur'an-ı Kerîm ve hadislerden hareketle İslâm düşüncesinde yer alan farklı tanımlamalar bu eserlerde de dile getirildiği görülür. İmanın bazen "ikrar"dan, bazen "tasdikten" ve bazen "ikrar", "tasdik" ve "amellerden" ibaret olduğu şeklindeki tanımlamalara işaret edilir. Doğrudan imanın tanımıyla ilgili açıklamalara yer verildiği gibi inanç esaslarına da temas edilir. Örneğin sade bir dil ve Türkçe söyleyişle dini-tasavvufî edebiyatımıza, Alevî-Bektaşî nefeslerine bu anlayış "İmân aslı ikrârdur, ma'rifet aslı tevhi'dür. Tevhîd aslı neye ki baksa Hakk'ı görmektir"¹³ şeklinde yansımıştır. Konuyla ilgili Pir Sultan Abdal'ın şu dizeleri de buna en iyi örnektir:

Allah'ı, O'nun verdiği nimetleri, emir ve nehiyleri bilir. Peygamber aklın bilebildiği bu bilgileri tekit eden hükümlerle gelmişse peygamberin davetine uymak gerekmez. Zira akıl bu konuda yeterlidir. Peygamberin getirdiği hükümler, aklın hükümlerine aykırıysa onun nübüvvetini ikrar etmek de gerekmez, zira akla aykırı hükümler insanın yararına değillerdir. Berâhime ve nübüvveti inkâr edenlerin iddialarıyla bu iddialara cevap vermeyle ilgili olarak geniş bilgi için bk. Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Kitâbü'l-Tevhîd*, thk. Topaloğlu-Arûcî, Bekir, Muhammed, İSAM Yay., İstanbul 2005, s. 271-286; Bâkîllânî, *Kitâbü Temhîdî'l-evâil ve telhîsî'd-delâil*, thk. İmâdu'ddîn Ahmed Haydar, Beyrut 1987, s. 126-156; Kâdi Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, Kahire 1988, s. 563-567; en-Nesefî, Ebû'l-Muin, *Tabîratü'l-edille*; thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 2003, C. II, s. 1-28; Nureddin Sâbü'nî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, nşr. Bekir Topaloğlu, Dimeşk 1979, s. 45-46; Seyfüddîn el-Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2003, C. II, s. 673-675; Calder, Norman, "Berâhime: Literal Yapı ve Tarihsel Gerçeklik", Çev. Süleyman Akkuş, *Mârife*, Konya, 2003, Yıl 3, S. I, s. 181-194; Kutluer, İlhan, *Akil ve İtikad*, İstanbul, 1996, s. 69-85; Tümer, Günay, "Brahmanizm", *DİA.*, VI, 329-333; Koloğlu, Orhan Ş., "Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime", *UÜİFD*, C. 13, S. 1, 2004, s. 159-193;

11) Yeşilyurt, Temel, "Alevi-Bektaşîliğin İnanç Boyutu", *İslâmîyât*, Ankara, 2003, C. VI, S. 3, s. 14.

12) Görmez, Mehmet, Abdulganî Muhammed b. Alâuddîn el-Huseynî er-Radavî, *Fittüvvetnâme-i Tarikat*, haz. Osman Aydın, (önsöz.) Ankara, 2011.

13) Kaygusuz Abdal, *Dil-Güşâ*, Haz. Abdurrahman Güzel, Ankara 2009, s. 108.

“Muhammed dinidir bizim dinimiz
 Cebril-i emindir hem rehberimiz
 Tarikat altından geçer yolumuz
 Biz müminiz, mürşidimiz Ali’dir.”¹⁴

Bu genel girişten sonra peygamberlere imanla ilgili bilgiler çerçevesinde klasiklerdeki peygamber tasavvurunu ele alabilir ve değerlendirebiliriz.

Peygamberlere İman

Öncelikle belirtmemiz gereken peygamberlere imanın temel iman esaslarından olduğudur. Bunun anlamı, insanlara doğru yolu göstermek için Allah tarafından elçilerin gönderildiğine ve bu elçilerin Allah’tan getirdiği bilgilerin gerçek ve doğru olduğuna inanmak, peygamberlere özgü fiilleri bilip, öylece tasdik etmedir. İnsan duyularıyla her ne kadar görünen âlemi kavraya ve buna yönelik aklî hükümlerde bulunabilse de, gaybı bilemez. İnsanların ilmî ve amelî olarak olgunlaşması, gerçek inancı bulması, sahih ve salih amele yönelmesi, kalbî hastalıklardan kurtulup güzel ahlâka ulaşabilmesi, iyi bir insan olabilmesi peygamberlerle mümkündür. Peygamberin temel görevi de bu konularda insanları bilgilendirmektir.¹⁵

Klasiklerde peygamber algısı bir bütün olarak ele alınmış, İslâm’ın tasavvufî yorumu olarak sunulmuştur. Her eser besmele, Allah’a hamd, Hz. Muhammed ve onun âline ve ashabına salat ve selâmla; Besmele, Hamdele ve Salvele ile başlamıştır.¹⁶ Allah, kâinat ve insan merkezli bütünden parçaya, ya da insandan kâinata ve oradan yaratıcıya varan bir anlayışla, dini ve edebî üslupla bilgiler verilmiştir. İnsanın yapması gereken vazifeleri kendini tanıması, ulûhiyet düşüncesi ve buna dair açıklamalar yapılmıştır. Âyetler, hadisler ve rivayetlerle meseleler desteklenmiş, delil olarak tasavvufî eserlerde sıkça görülen, sıhhati tartışmalı hadisler seçilmiştir. Zaman zaman Hz. Peygambere atfedilen ancak hadis kaynaklarında tespit edilemeyen, halk arasında yaygın kelâm-ı kibarlara yer verilmiştir. Üslup olarak halkın anlayabileceği bir anlatım tercih edilmiş, metaforlarla, anlatıma zenginlik katılmıştır. Hz. Muhammed’e “Hak, Muhammed-Ali” tasavvurunda

14) Öztelli, Cahit, *Pir Sultan Abdal, Bütün Şiirleri*, Özgür Yay., İstanbul 2012, s. 111.

15) Kur’an-ı Kerim’den anlaşıldığına göre kendilerine peygamber gönderilmemiş hiçbir topluluk ve ümmet yoktur. Nitekim bir ayette şöyle buyrulmuştur: “Şüphesiz biz, seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki, aralarında bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın.” (35/ *Fâtr*/24) Başka bir ayette de şöyle buyrulmuştur: “Her ümmetin bir Peygamberi vardır.” (10/ *Yunus*/47) Zamanla peygamberlerin vefatından sonra onların tebliği unutulmuş, böylece “fetret dönemi” adı verilen dönemler yaşanmış, ancak “Biz Peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.” (17/ *İsrâ*/15) âyetiyle de bu dönemde yaşayanların azaba maruz kalmayacağı bildirilmiştir. Her topluluğa peygamber gönderildiğine dair diğer âyetler için ayrıca bkz. 28/ *Kasas*/59, 16/ *Nahl*/63; 13/ *Ra’d*/7.

16) Kaplan, Doğan, “*Alevîliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar Ve Muhtevaları Üzerine, -Bir İçerik Çözümleme Denemesi-*”, *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I, Bildiriler Müzakereler*, Isparta 2005, s. 246.

ikinci sırada yer verilmiş; peygamberliği belli ölçülerde kabul edilmiş, saygı ve sevgi gösterilmiştir. Ancak bu algı Alevî-Bektaşîliğin tarihî özellikleri dolayısıyla, yaygın anlayışla tam olarak örtüşmemiştir.¹⁷

Peygamber tasavvuru ve diğer konuların özellikle Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât*'ında yer alan ve sonraları alevî nefesleri ve deyişlerine de tesir eden "dört kapı, kırk makam"¹⁸ anlayışı içinde ele alındığını belirtmemiz gerekir. Bu anlayışın dıştan içe, zahirden batına doğru bir yolculuk olduğunu söyleyebiliriz. Peygamberlik anlayışı da dahil Alevî-Bektaşî klasiklerindeki inanç konularının bu sistem dikkate alınmadan ele alınması sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Burada kısa başlıklarla doğrudan peygamberlik algısıyla ilgili bilgilere yer verilecektir.

Peygambere Olan İhtiyaç ve Peygamberlerin Görevleri

Alevî-Bektaşî klasiklerinin önemli eserlerinden biri olan Kaygusuz Abdal'ın *Saraynâme*'sinde peygamberlik ve peygamberlere iman anlayışı, insan, kâinat ve bu kâinatın bir yaratıcısının bulunduğu ana temasıyla dile getirilmiştir. Eserde evren bir saray olarak kabul edilmiş, söylenmesi gerekenler bu saray metaforu üzerinden lirik ve edebî bir üslupla ele alınmıştır.¹⁹ Bu düşünceye göre cihan bir saraydır ve bu sarayın bir padişahı bulunur. İnsan da bu cihanda yaşayan bir varlıktır. Asıl maksadı dünyayı ve âhireti unutmadan "Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya, yarın ölecekmişsin gibi de âhiret için"²⁰ çalışmaktır. İnsan ibadet etmeli, Allah'ı tanımalı, O'nu tanımanın faziletlerini bilmelidir. *Saraynâme*'de klasik dinî-tasavvufî eserlerde görülen tertibe riayet eden Kaygusuz Ab-

17) Üzüm, İlyas, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, s. 81-82.

18) Sözü edilen dört kapı: Şeriat, hakikat, marifet, hakikattır. *Şeriat kapısı*nda on makam bulunur: İman etmek, ibadet etmek, ilim öğrenmek, ibadet etmek, haramdan uzaklaşmak, ailesine faydalı olmak, çevreye zarar vermemek, peygamberin emirlerine uymak, şefkatli olmak, temiz olmak, yaramaz işlerden sakınmak. *Tarikât kapısı*'nda da on makam bulunur, bunlar da şunlardır: Tövbe etmek, mürşidin öğütlerine uymak, temiz giyinmek, iyilik yolunda savaşmak, hizmet etmeyi sevmek, haksızlıktan korkmak, ümitsizliğe düşmemek, ibret almak, nimet dağıtmak, özünü fakir görmek. *Marifet kapısı*'nın makamları ise şunlardır: Edepli olmak, Bencilik, kin ve garezden uzak olmak, Perhizkarlık, Sabır ve kanaat, Haya, Cömertlik, İlim, Hoşgörü, Özünü bilmek ve Ariflik. Son makam olan *Hakikat kapısı* da on makamdır: Alçakgönüllü olmak, Kimsenin ayıbını görmemek, Yapabileceğin hiçbir iyiliği esirgememek, Allah'ın her yarattığını sevmek, Tüm insanları bir görmek, Birliğe yönelmek ve yöneltmek, Gerçeği gizlememek, Manayı bilmek, Tanrısal sırrı öğrenmek ve Tanrısal varlığa ulaşmak. Konuyla ilgili olarak bk. Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş-Ali Öztürk, Ankara 2013, s. 68 vd; Virânî, *İlm-i Cavidân*, haz. Osman Eğri, Ankara 2008, s. 281. Ayrıca Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaşî'nin dört kapı kırk makamıyla ilgili mukayese için bk. Abdurrahman Güzel, "Ahmed Yesevî'nin *Fakr-nâme*'si ile Hacı Bektaş Velî'nin *Makâlât*'ında Dört Kapı Kırk Kapının Mukayesesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî*, Ağustos, 95, 2.

19) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, haz. Abdurrahman Güzel, Ankara 2010, s. 79-80.

20) Hadisin benzer bir rivayeti için bkz. "Hiç ölmeyeceğini zanneden biri gibi çalış. Yarın ölecek biri gibi de tedbiri ol." şeklinde rivayet edilen başka bir hadis vardır ki, o da yine zayıf olarak nitelendirilmektedir. *Câmiu's-Sagîr*, II/12, Hadis No:1201.

dal, cihanın, bir saray olduğunu belirtmekle birlikte saraydakilerin her birinin ayrı bir işe daldığını ve cihânın sahibini düşünmediklerini, kendilerine peygamberler gönderildiği halde “nakış’a bakıp, Nakkâş’ı, düşünmediklerini ifade ederek hayıflanmaktadır. Oysa insan bu dünyadaki “nakış”tan bir mesaj almalı ve sanatta “Sâni’i/Yaratıcıyı” görmeli ve tanımalıdır. Cihan padişahını/Allah’ı uzakta değil, bu saray içinde aramalıdır. Saraydan asıl maksat ise insandır. Allah kendini insanda gizlemiştir. Cihan yaratılmış, sonra her şey yerli yerine konulmuştur. Ancak insan kendini çeşitli kayıtlarla kayıtlamış, bu kayıtlar ise kendisine perde olmuştur. Allah’ın insanlara peygamber göndermesinin temel gerekçesi de bu perdeyi kaldırmaktır.²¹ Onun dile getirdiği bu gerekçe aslında insanın fitratının bozulması ve kendini yitirmesidir.

İnsan akıllı bir varlıktır ve Allah bu aklı ona yâr eylemiş, her şeyi ona musahhar kılmıştır. Kimileri Allah’ı bulmuş, kimileri ise kâmil insandan kaçıp ömrünü boşa geçirmişlerdir. “Âdem halifedir.” “Allah’tan korkmak, peygamberden utanmak, evliyayı ikrar eylemek, Hak’tan gayri işlere perhiz eylemek, ibretle bakmak, hikmetle konuşmak, baktığı her yerde Allah’ı görmek, yâre yoldaş, komşuya emin olmak, ulu’l-emre uymak, Hak’tan ümidini kesmemek, menzile yol ile yola erkân ile varmak, câhillere ilimle söylemek, arifler katında sakin olmak” da halife olmanın göstergeleridir.²²

Saray, Sultan’ın mülkü, insanın vazifesi de kulluktur. “Âdem pâdişahıdır. Her haberi ondan almak lâzımdır. İnsanların görevi ibadettir. Bu cihanda nakış ve hayâl çoktur. İnsan olan Hakk’ın hikmetini görüp ibadetle meşgul olur, hayvan olan otlamakla vakit geçirir. İnsan bir mürebbi bulup kendi halini sormalıdır. Kendini bilmeyen insanlığa yol bulamaz. İnsanın bir müsebbibi olduğu bilinmeli ve bu saraya şerfk olunmamalıdır. Bazı insanlar inkâra yol vermedikleri için bu sarayın sırrına akılları ermez, madde peşinde koşarlar. Nefislere uyup güzellerin muhabbeti ile ömürlerini geçirirler. Mürşide boyun vermeyip işret ve şarapla oyalanırlar.²³

İnsanlara bu sarayın bir sahibi olduğu, ilk önce Muhammed Mustafâ tarafından haber verilmiştir. Onun için Mustafâ’dan başka mürşid tutmamak lâzımdır. Allah bu kâinatı yarattığından beri Muhammed Mustafa gibi bir insân-ı kâmil gelmemiştir. Muhammed bu sarayı görünce hemen bel bağlayıp kulluğa durmuş ve bu derecelere ibadet ile erişmiştir. İnsan da bu sarayda Hakk’ın kudret ve hikmetini müşahede etmiştir. Hayır ve şer bu sarayda hâsıl olmuş, Peygamber miraca bu sarayda varmış, her hünere bu sarayda erişmiştir. Ali’ye Zülfikâr, Eyyüb’e sabır, Musa’ya Tûr bu sarayda verilmiştir. Hak Teâlâ, bu sarayı kulları için ibâdet yeri kılmıştır.²⁴

Bu sarayda; İbrahim, Nemrûd’un boynunu vurmuş, Musa için Allah, Firavun’u suya gark etmiştir. Tanrı âşıkları, bu sarayda taât kılmış insan da yine marifet ilmine bu sarayda

21) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 79-80.

22) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 79-80.

23) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 98, 176.

24) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 223.

ulaşmıştır. Allah, bu kâinattaki her zerreye yüz bin türlü ibret koymuştur. Bu ibreti anlamak isteyen Allah'ın yarattığı canlılara karşı emin olmalı, nasibine şükretmeli, kimsenin hakkına tamah kılmamalı, tuz ekmek yediği yere ihanet etmemeli, komşuları, dostları kendisinden emin olmalı, ariflerle dost olmalı, kendini bilmeyenden uzak durmalıdır.²⁵

“Bu âlem konargöçer bir kervansaray, Allah'ın nazârgâhı, insanın teferrüç yeridir. Nereye bakılsa nûr-ı tecellî görünür. Saray, işte bu cihandır. Bu saray bir ulu sultanındır. İçindeki halk onun kullarıdır. Kullar arasında *âm*, *hâs* ve *hâssü'l-hâs* olanlar vardır. Bu mertebe kişiye dirliğinden erişir. Bu mertebedeki insan cümle yaratılmışları kendi nef-sinden kem görmez; hangi nakşa baksa nakkaşı görür. Nefsi kırık, gönülü açaktır. Toprak misâli, tevazuun sembolüdür...”²⁶

Bir başka eser olan *Kitâb-ı cabbâr Kulu*'nda Hz. Peygambere salat ve selamla övgülerde bulunulmakta, onun niteliklerine yer verilmektedir. Onun peygamberlik denizinin incisi, safâlî dostların sultânı olduğu, dinî kuralları bütün insanlara bildirdiği böylelikle cehaleti kaldırdığı belirtilir. Kendilerine kitap gönderilen ve gönderilmeyen diğer bütün peygamberlere de salat ve selam getirilir.²⁷

İnsana özenle vurgu yapılır; onun güçlü ve zayıf yönlerine temas edilir. Olması gereken yönleri tasavvufî disiplin içinde ele alınır. Talibin evliya yolunda olması gerektiği belirtilir. Eserde Hak Teâlâ'nın peygamberine, “Ya Muhammed cümle eşyayı insan için, insanı da kendim için yarattım,” dediği ifade edilir. Yine esere göre insanın yüce ve basit iki âlemi bulunur. Hayat ve ölüm iki ayrı âlemdir. Buna göre insan büyük âlem, hayvan ise küçük âlemdir. İnsan ikisine de yakındır. Hayvani özelliklere sahip insan ancak gö-rüntüde insandır.²⁸

Anonim Alevî-Bektâşî Klasikleri arasında yer alan bir diğer eser de *Kitâb-ı Dâr*'dır. Bu eserde de genel anlamda ulûhiyet ve nübüvvet konularıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir.²⁹ Dâr erkânına iştirak eden tâliblerin genel tutumlarına dair bilgiler verilir. Bu anlamda bir taraftan hakka yürüyen kişi için Allah'tan af ve marifet dilenirken, diğer taraftan da kendi iman ve ikrârlarını tazelerler. Dâr duası olarak bilinen ritüelin kelimelerindeki

25) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 99.

26) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 99, 292.

27) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, Haz. Osman Eğri, TDV, Ankara 2007, s. 75.

28) Kaygusuz Abdal, *Saraynâme*, s. 319-320.

29) “Dâr” kavramı alevî ve bektâşîlerde önemli bir yere sahiptir. “Dâr” kelimesi Arapça'da “ev, şehir, yer”, Farsça'da “ağaç, direk, idam sehpa” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak Hallâc-ı Mansûr'un asıldığı direk anlamında dârağacı temsilen kullanılır. Tasavvufta, Bektâşîlik istilâhları arasında geçer. Muhibbin can feda etmek üzere meydanda ikrar verdiği yerin adıdır. Meydanın tam orta yerine dâr denir. Biat ve tarikat telkini gibi merasimler burada icra olunur. Tarikata girmek isteyen muhib dârda okunan tercemândan sonra cem âyinine katılanların rızasıyla tarikata kabul edilir. Biatını tekrarlayan can da aynı işlemi yaptıktan sonra babaya gidip dövme yün keçeden yapılan başa giyilen ve arakiyye denilen beyaz ya da kahverengi başlığını tekbirletir. Cemal, Kumaz, “Dâr”, *DİA*, İstanbul, 1983, VIII, 482-483.

uyum ve ahengin, söyleyişteki kolaylık ve akıcılığın, inanan ve ürperen kalplerdeki duygusal heyecanını zirvelere taşıyan bir etkisi vardır. Duânın her anında dini/tasavvufi bir tecrübenin yaşanması ihtimali yüksektir. Bu açıdan dâr duâsı, kişisel-toplumsal bir inanç tecrübesini yansıtmakta; birey üzerinde kişinin Allah'a ve kendine olan inancı ve güvenini arttırmaktadır.

Hak âşığı canlar duâ ederken, Kur'an âyetleri eşliğinde bir kez daha Allah'ın büyüklüğü ve kudretini dile getirirler. Allah sevgisinin mekânı kalp ve gönüllerini, O'nun esirgeyicilik ve bağışlayıcılığına sığınarak, günahların affı ve kötülüklerin def'i için bir sığınak haline dönüştürmektedirler. Dâr erkânıyla cem âyinine katılanlar Hakk'a yakınlaşmakta, nefis, şeytan ve kötülüklerden uzaklaşmaya çalışmaktadırlar. Yine dâr erkânıyla ulûhiyet inancının ardından nübüvvet düşüncesi de pekiştirilmekte, peygamberlik inancı, başlangıçtan son peygambere kadar tek tek peygamberlere olan inançla âdeta yenilenmektedir.³⁰

Yedi ozandan biri olan Virânî'nin³¹ *İlm-i câvidân*'ında da insanın özünü, Tanrıyı bilmesi ve peygamber sevgisinden bahsedilir. Onun konuyla ilgili düşünceleri insanın özünden hareketle Hakk'a ulaşması esasına dayanır. Kendi ifadesiyle "Tanrıyı dileyen, özüne bakmalıdır. Özünü bilen Hakk'ı bilir. Özünü bilmeyen, dîdâra eremez. Dîdâra ermeyen, hayvandır. Hayvan olan makam-ı fakrdan habersizdir. Fakrın gereğini bilmeyen mürşide ermez. Mürşide ermeyen, Hakk'ı bilmemiştir ve Hakk'ı bilmeyen, Muhammed ve Ali'yi bilmemiştir. Muhammed ve Ali'yi bilmeyen, mülhiddir. İmdi, ey tâlib-i Hakk! Hak dedikleri, Muhammed Ali'dir. Zira külliye hak, bunlardan âşikâre oldu. Eğer âdem isen, fehm eyle! Hayvân isen, otunu otl!"³²

Klasiklerde velâyet makamı ve peygamberlik makamlarının birlikteliğine dikkat çekilir. Zahir ve bâtın olarak değerlendirilen şeriat ve tarikat ayrımının olamayacağı; bir bütünlük olması gerektiği temellendirilmeye çalışılır. Bu düşünceyi pekiştirme adına ay ve güneş benzetmesi yapılır. Ay karanlıktır, yansması gecedir. Velîlik makamı aydır. Gündüz ise peygamberlik makamıdır, aydınlıktır.³³ Çünkü şerîat zahirdir, görünen gündüzdür. Tarikat ise bâtındır, görünmeyendir, gecedir. Geceyi şerîata göre ispat gerekmemektedir. Şerîat peygamberlere, tarikat Allah dostlarına özgüdür. İki de birdir. Göz şerîat, kulak tarikatıdır. Ma'rifet Muhammed; Hakikat Ali'dir. Hakikat burun; marifet ağızdır. Evrendeki düzen, dört kapı kırk makam üzerine kurulmuştur.³⁴

30) *Kitâb-ı Dâr*, haz. Osman Eğri, Ankara 2012, s. 57, 65, 67, 77.

31) "Doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Abdülbaki Gölpinarlı'nın *Alevî-Bektâşî Nefesleri* adlı eserinde Virânî'nin 1587-1628 yılları arasında yaşayan Şah Abbas'la görüştiğini kaydetmesinden hareketle onun XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı tahmin edilmektedir." Geniş bilgi için bk. Nurettin Albayrak, "Virânî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 109.

32) Virânî, *İlm-i Câvidân*, haz. Osman Eğri, Ankara 2008, s. 65.

33) Kaygusuz Abdal, *Dil-Güşâ*, Haz. Abdurrahman Güzel, Ankara 2009, s. 103.

34) Virânî, *İlm-i Câvidân*, s. 179.

Peygamberlerin Görevleri

Peygamberlerin görevleriyle ilgili olarak klasiklerde temel noktalara değinilmiştir. Buna göre Allah, Muhammed'e emrini buyurmuş, o da Allah tarafından kendisine emredilene ümmetine duyurmuştur. Muhammed ümmetine beş vakit namazı hediye etmiştir. Doğruyu yanlıştan ayırmış, O'nun yol göstermesiyle doğru ile yanlış birbirinden ayrılarak tercihte bulunulmuştur. Dünyaya nurlar saçılmış, bütün perdeler açılmıştır. İnançsızların bazıları Müslüman olmuş bazıları ise inanmamışlardır. İslâm dini apaçık bilinmiştir. Hüküm nihayetinde Muhammed'in olmuştur.³⁵ Örneğin Bektaşî babalarının eserlerinde peygamber sevgisi ve özellikle Hz. Peygamber'in şahsiyet özellikleri ve ahlâkı işlenmiş, dervişlerin ahlaki eğitimlerine örnek olmasına ağırlık verilmiştir. Bunun en iyi örneklerinden birisi Veli Baba'nın Menâkıbnâmesidir.³⁶

Peygamberler Allah'tan kendilerine nâzil olan ilahi kitapları insanlara tebliğ etmişlerdir. Nitekim peygamberlere indirilen kitap ve sayfalar, dört büyük melek başta olmak üzere bütün melekler, Cennet ve Cehennem ikrâr edilen imân esaslarıdır.³⁷ Dolayısıyla peygamberlerin en temel görevleri ilahi hakikatleri insanlara tebliğ etmektir.

Peygamber Sevgisi, Peygamberlere İman, Hak-Muhammed-Ali

Peygamber sevgisi, en güzel şekilde, Hz. Peygamberle ilgili söylenen ifadelerde dile getirilmiştir.³⁸ Kur'an-ı Kerîm âyetlerinin Hz. Peygambere tabi olma emri, bu emrin bireysel ve toplumsal algı olarak Müslüman toplumlarda yazılı ve sözlü edebiyatımızın farklı biçimlerinde, yapılan her türlü meclislerde Allah'a hamd ve resulüne salavat getirmek peygamber inancının en bariz göstergeleridir. Vaazlarda, mevlitlerde, sünnet merasimlerinde vb. tüm toplumsal dayanışmanın yapıldığı cemiyetlerde peygamber sevgisinin tezahürlerini görmek mümkündür. Bu sevgi yalnızca yazılı, sözlü ve toplumsal biçimiyle tezahür etmemektedir. Örneğin dini mimarimizin yansıyan şaheserleri camilerde, sebillerde, türbelerde vb. yapılarda hat sanatının değişik örneklerinde de nakşedildiğini görebiliriz. Aynı duyarlılık ve sevginin yansıması kültürümüzün bir parçası olarak dinî-İslâmî edebiyatımızın yazılı eserlerinde görülür. Diğer eserlerde olduğu gibi Alevî-Bektaşî klasiklerinde de Allah'a övgü ve O'nun elçisi olan Hz. Peygamberi, onun âline ashabına olan saygı, sevgi ve hürmetin ifadesi dile getirilir. Bu gelenek hem nesir türü ve hem de manzum eserlerde de görülür. Ehl-i Beyt sevgisi de buna ilave edilerek Hak-Muhammed-Ali tarzındaki söylemi halini almıştır. Bu da Allah, Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisinin birbirinden ayrı tutulamayacağı veya tutulmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu terkipte "Hak" kelimesi tevhidin kaynağı olan Allahu Teâlâ'yı, "Muhammed" tevhid anlayışı-

35) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 130.

36) Eğri, Osman, "Alevî-Bektaşî Gelenekte Allah, Peygamber ve Ehl-i Beyt Sevgisi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, Bahar 2006, s. 232-233.

37) Eğri, Osman, *Kitâb-ı Dâr* (giriş), Ankara 2012, s. 32.

38) Kaygusuz Abdal, *Dil-Güşâ*, s. 87-88.

nın tebliğcisi ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'i ve "Ali" de tevhid inancını asırlar ve mekânlar ötesine taşıyan Peygamber mirası Hanedan-ı Ehl-i Beyt'i anlatmaktadır.³⁹

Örneğin Hacı Bektâş Velî'nin *Makâmât*'ı şöyle başlar: "*Bi'smillâhir-Rahmâni'r-Rahîm. Şükr ü minnet ü sipâs ol Tanrı tebâreke ve teâlâ hazretlerine olsun kim biz bîçâre kulların yokdan var eyledi ve dahi bizlere îmân ve İslâm rûzı kıldı ve dahi cümle mah-lûkâtun rızkların ma'lûm ve maksûm kıldı. Ve dahi selâm ve salavât ol peygamber ulusuna ve mürseller serverine olsun kim dükeli âlemi anun dostluğına yaratdı ve dahi ol hazret-i Resûlün âline ve evlâdına ve ashablarına olsun...*"⁴⁰

Dâstân-ı İbrahim Edhem'de de bu saygı ve sevgi manzûm bir söyleyişle başlar:

"Allah adı ile söze girelüm

Hem Muhammed'e salavât virelüm"⁴¹

Klasiklerde başta Allah sevgisi olmak üzere Hz. Peygamber, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisinin hâkim unsur olduğu görülür. Örneğin eserlerine bir bütün olarak bakıldığında, asıl kaynağının Kur'an-ı Kerîm ve hadisler olduğu görülen Kaygusuz Abdal Kur'an-ı Kerîm'e ve Hz. Muhammed'e derin bir muhabbet ve ihlaslı bir iman ile bağlıdır. O, eserlerinde Allah'a varma yollarını Kur'an'dan âyetler, Hz. Peygamberin hadislerinden örneklerle açıklamaya çalışır.⁴²

İman-İslâm esasları ve İslâm'ın şartlarından bahseden *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*'nda⁴³ ekşiği fazlasıyla yüz yirmi dört bin peygamberden ve bu peygamberleri inkâr edenlerden bahsedilir.⁴⁴ İnkârcıların durumu eleştirilir, inanç esaslarının keyfi bir şekilde kabul ve reddedilmesi münafıkça bulunur ve böyle bir inanca sahip olan kışkırtıcı bir insan olarak değerlendirilir: "*İnkârcular Hz. Zekerîyya'yı biçirmiş, Yahya'yı boğazlatmışlardır. Ey Ali! Allah Teâlâ "Bütün peygamberlerime, kitaplarım, emirlerime, yasaklarım inanan ve ismimi anan kimsenin şahitliğini kabul eder, söylediklerini dinlerim. Fakat bir kimse, peygamberlerimin hepsine inanıp da birine inanmazsa o kâfir olur" buyurmaktadır. Münâfık kimdir? "Bir kimseyi başka bir kimseye karşı kışkırtan kişiye diyorum. Bu kimse Allah'ın birliğine ve hazret-i Muhammed'in peygamberliğine tanıklık eder, namaz kılıp, oruç tutar, peygamberlerin hepsine inanır. Allah dostlarını, öleceğini ve öldükten sonra dirileceğini kabul eder. Fakat tarikâtı, marifeti, hakikati, tasavvuf ilmini ve müşidini inkâr eder. Allah'a inananları ayıplar, onlardan nefret eder. Bir kimse bu dediklerimden birisini inkâr ediyorsa, ben ona münafık derim."*"⁴⁵

39) Eğri, Osman, "Alevi-Bektaşî Gelenekte Allah, Peygamber Ve Ehl-İ Beyt Sevgisi", s. 214.

40) Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, s. 43.

41) Anonim, *Dâstân-ı Hâtun*, haz. Mehmet Mahfuz Söylemez, s. 21.

42) Kaygusuz Abdal, *Dil-Güşâ*, (Giriş), s. 68.

43) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 335, s. 593-594, 597.

44) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 110, 317.

45) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 117.

Bir ümmetin tek peygamberinin olduğunun vurgulandığı *Kitab-ı cabbâr Kulu*'nda ümmetin iki peygamberinin olması tasavvuru, iki dininin olması anlamında değerlendirilir. Oysa bu düşünce imanı da, yapılan ameli de geçersiz kılar. Farklılıklar ise Allah'ın rahmetidir. Dinimiz bu farklılıklarla yücelir. Hz. Ali'ye hitaben Hz. Peygamberin dilinden iman esaslarının tamamına iman etmenin gerekliliğinin ısrarla vurgulandığı eserde, Allah'a iman etme, tek başına Hz. Peygambere ümmet olma, O'nun gittiği yolun doğru olduğunu kabul etme yeterli görülmez. Diğer peygamberlerin gittiği yolun da doğru olduğuna inanması gerekir. Aksi halde, o kişi lanete uğrar. Peygamberlerin gittiği yolun doğru olmadığını söyleyen ise kâfirden daha kötüdür.⁴⁶ Hz. Peygamberin huzurunda bulunmanın şartı O'na gösterilmesi gereken saygıdır. Bir toplulukta bir kişinin yaptığı saygısızlık, topluluğun tamamına ait kabul edilir. Buna dair örnek de bir kimsenin şarap içmesi gösterilir. İçki içilen toplumda bulunan ancak içki içmeyen, mezesinden yiyen, "afiyet olsun" diyen, şarap ikram eden veya şarap satan da kadehi tutan da, âfiyet olsun diyen de şarap içenin uğrayacağı azaba uğrar.⁴⁷ Bir kimse üstâdının hakkını unutursa, Hz. peygamberi unutmuş olur. Hz. peygamberi unutan, Allah'ı unutmuş olur. Üstadının hakkını bilen hazret-i peygamberi bulur, hazret-i peygamberi bulan da Allah'ı bulur. Allah'ı bulanın isteği yerine gelir.⁴⁸ Şeriata, hakikate sıkı sıkı yapışan Hz. Peygamberi bulur, peygamberi bulan Allah'ı bulur, Allah'ı bulanın isteği yerine gelir"⁴⁹ Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu inancı ve sevgisi Alevî-Bektaşî şairlerinin nefeslerinde de sıklıkla ve açıklıkla görülür. Örneğin Şah Hatayî (Şah İsmail) bir nefesinde bunu açıkça belirtir:

"Taâlâ şânunu gel gör ki bir nûr-i Hudâ geldi
Cemi hatem-i enbiyâ Muhammed Mustafa geldi
Sevindi cân-ı âşıklar açıldı baht-ı sâdıklar
Çağırdı rûh-i mü'minler safa geldi saâ geldi."⁵⁰

Hz. Peygamberi sevmenin göstergelerinden biri onun gittiği yoldan gitmektir. İkincisi, sünnetini yerine getirmektir. Üçüncüsü; bedendeki kirleri, kalpteki kötü duygu ve düşünceleri temizlemektir. Dördüncüsü; Hz. Peygamberin Ehl-i beytine saygı göstermektir. Ey derviş! Hz. Peygamberin Ehl-i beytinden olan bir kimseye saygı gösterip onu seversen Allah Teâlâ da seni sever. Sana çok merhamet eder. Hazret-i Hızır ve peygamberler sana çok şefaet ederler. Ey derviş! Hz. Peygamberi sevdiğini söyledin. Seviyorsan, Ehl-i beytini de sev. İşte Hz. Peygamberi seven böyle sever. Ey derviş! Bir kimse sana gelse, "Ben senin dostunum, seni çok seviyorum." dese, sonra da senin sözünü tutmasa, senin gittiğin yola gitmese, malına zarar verse, çocuklarını sevmese, sen o kişinin sözüne inanır mısın? O kişiyi sever misin?

46) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 126.

47) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 430-431.

48) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 335, 431-432.

49) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 447.

50) Eröz, Mehmet, *Türkiye'de Alevilik Bektâşilik*, s. 181.

Ey derviş! Bir kul Allah'ın emrini yerine getirmiyorsa, Hz. Peygamberin gittiği yola gitmiyorsa, "Allah'ı ve peygamberi de severim" diyerek yalan söylüyor demektir. O kişinin sözü "Seni seviyorum" diyen kimsenin sözüne benzer. Senin çocuklarını sevmeyen kimseyi sen nasıl sevmezsen, Hz. Peygamberin Ehl-i beyt'ini sevmeyenleri de Hz. Peygamber öyle sevmez. Ey derviş! İmanın mükemmel olduğunu, Allah'ın, peygamberin, iyi insanların seni sevip sevmediğini anlamak istiyorsan, kendine şöyle bir bak. Aklın, fikrin gönlün kimi arzuluyor, kiminle beraber oturup kalkıyor, kimi seviyor?⁵¹

Âlevî-Bektâşî klasiklerinde sıklıkla görülen Kitap ve Sünnetten iktibaslar, Hak, Muhammed, Ali, Ehl-i Beyt sevgisine olan vurgular hemen her fırsatta görülmektedir. *Kitâb-ı Dâr*'da da bu anlayış çokça yer alır.⁵² Tasavvufî düşünceyle özdeşleşen kavramlarla Hak-Muhammed-Ali birlikteliği üzerinde yoğunlaşan klasiklerde Hakk'a ulaşmanın kişinin maddi arzularından sıyrılmasından geçtiğine sıklıkla vurguda bulunulur. Bu anlamda Hakk'a ulaşmak, varlıktan kurtulup Allah'ta fânî olma makamında gerçekleşir. Zira Allah tarafından ilâhî duygu telkin edilerek veya pirlerin eğitimi vasıtasıyla dünyaya meyiletmiş bir kimsenin kalbine ilim ve irfan girerse, o kişi varlıktan kurtulup Allah'ta fani olma makamına ulaşır. Bu ise mal-mülk sahibi olmamakla fakir olmak, ya da ihtiyaç duymadığı; bir hırka ve kendisine yetecek kadar yiyecek, üşümeyecek kadar giyeceklerle yaşamakla mümkündür.

Nihai anlamda Hakk'a kavuşmak isteyen bilmesi gereken şey erenlerin ölmediğidir. Zira ölüm ancak bedene ulaşır, rûha ulaşmaz. Çünkü onların rûhu Muhammed-Alidir. Sonuç olarak Muhammed-Ali ölmez. Zira peygamberlik ve velilik nûru bir olmuştur. O Hak yoldur sonsuzdur, ölmez. Özünü Muhammed-Ali'nin rûhuna ulaştırmayanın fukara olduğunu iddia etmesi, taç ve post giymesi taklitten ibarettir.⁵³

Peygamberler ve Şehidler

Klasiklerde yer alan peygamber anlayışıyla ilgili bir başka örnek de Hacı Bektaş Velî'nin inancı uğruna ölen; şehitlik mertebesine erenin ulaştığı makamla peygamberlerin derecesini mukayese etmesidir. O bu kıyaslamayı yaparken öncelikle insanın genel yapısını hatırlatır ve buradan şehitlik makamının hangi açılardan yüce bir makam olduğunu dile getirmeye çalışır. Bu düşünceyi temellendirmede öncelikle bilinmesi gereken insanın akıllı bir varlık olması ve Allah'ın kendisine verdiği nimetlere akli sayesinde sahip olmasıdır. Ona göre Peygamber (sav.)'in buyurduğu gibi "Akıl yeryüzünde Allah'ın terazisidir." İnsana verilen bunca nimetler de onun akıl sahibi olması yüzündendir. Akıl insan için iyi olmanın da ölçüsüdür. Kimin gönlünde akıl nuru varsa iyidir, aksi halde onun kendisine dahi faydası yoktur. Allah katında da yeri yoktur. Üç karanlık üç şeyle aydınlanır. Dünyanın karanlığı ay, gün ve yıldızların ışığıyla aydınlanmıştır. İnsan da üç

51) *Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, s. 525.

52) *Kitâb-ı Dâr*, s. 45.

53) *Virânî, İlm-i Câvidân*, s. 86.

karanlıktan üç nesne ile aydınlanmıştır. İnsan ilk olarak akıl, ikinci olarak ilim, üçüncü olarak marifet nuruyla aydınlanmıştır.⁵⁴ İlim ehlinin değeri daha da önemlidir. Örneğin anne ve babanın görevi çocuklarını dünya belalarından korumaktır. Âlimlerin görevi ise Müslümanları ahiretin sıkıntılarından korumaktır. İlim ehlinin avam ve havas herkese faydası vardır. İnsanın Allah'a karşı temel görevi O'na dua etmektir. Allah, dua ettiği ve darda kaldığında insana başka yardım edecek kimsenin olmadığını beyan etmiş⁵⁵ her nerede olursa olsun O'nunla olunması ve kendisine dua edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵⁶ Kâfirlerin birçoğu din, beden ve mal düşmanıdır. İnsanın kâfirlerle yapacağı mücadelesinin karşılığında kendisi için iki makam vardır. Ya kâfiri öldürür gazi olur ya da öldürülür şehit olur. Bu, şehitlerin peygamberlere göre üstünlüğünün göstergesidir. Şehitler şu bakımlardan peygamberlerden üstündür:

1. Peygamberler öldüklerinde elbiseleri çıkarılmış, şehitlerin ise çıkarılmamıştır.
2. Peygamberler yıkanmışlar, şehitler ise yıkanmadan defnedilmişlerdir.
3. Peygamberler kefenlenmiş, şehitler elbiseleriyle defnedilmişlerdir.
4. Peygamberler ahirette şefaet ederler, sonra ümmetlerini cennete götürürler. Şehitler ise, hemen şehit edildiklerinde cennete götürürler.
5. Peygamberler yılda bir kez ziyaret edilir, şehitleri her gün ziyaret ederler.⁵⁷

Klasiklerde Zikredilen Peygamber İsimleri ve Lâkapları

Klasiklerden *Hızırnâme*'de zaman zaman çeşitli vesilelerle peygamberlerden söz edilir. Hz. Muhammed tek başına zikredildiğinde "Resûlullah", ya da "Muhammed Mustafâ" ad ve sıfatlarıyla anılır. Hz. Aliyle birlikte anıldığında da "Muhammed-Ali", "Ali-Muhammed", şeklinde ifade edilir.⁵⁸ Hz. Muhammed'in dışında Âdem, İbrahim, Süleyman, Yûsuf, İdris, Nuh ve Davûd peygamberlerin isimleri zikredilir. Sıklıkla Âl-i İmrândan da bahsedilmiş, Kur'an-ı Kerîm'deki ifadelerle diğer peygamberlerin zürriyetlerinin Hz. Âdem'le olan irtibatından söz edilmiştir. Bütün peygamberlerin zürriyetini nitelendirme anlamında Allah Âdem'in zürriyetinden bütün peygamberleri bir nûr olarak süzerek getirdiği ifade edilmiştir. Nitekim Kur'an-Kerîm'de de bundan söz edilmiştir: "Allah, Âdem'i Nuh'u, İbrahim ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere üstün kıldı."⁵⁹ Bu zürriyet nuru, bazı dönemler açık, bazı dönemler gizli olarak Hz. Peygamber ve soyuna intikal etmiştir. Hz. Muhammed ve soyu bütün peygamberler zürriyetinin özüdür.⁶⁰

54) Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, s. 129.

55) Bk. 37/*Sâffât*/62.

56) Bk. 2/*Bakara*/186; 40/*Mü'min*/60.

57) Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, s. 133-134.

58) Seyyid Alizâde Hasan b. Müslim, *Hızırnâme*, haz. Baki Yaşar Altınok, Ankara 2007, s. 25.

59) 3/*Âl-i İmrân*/33, 34.

60) Seyyid Alizâde Hasan b. Müslim, *Hızırnâme*, s. 25-26.

“Kaygusuz Abdal Menâkibnâmesi’nde peygamberlere atflar oldukça fazladır. Bazen tekil olarak nebi, resûl terimleriyle bazen de enbiyâ ve rusul olarak çoğulları kullanılarak çeşitli peygamberlerden söz edilir. Eserde Hz. Peygamber’den başka Hz. Âdem, Hz. İbrâhim, Hz. İsmâil, Hz. Yûsuf, Hz. Mûsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Eyyûb, Zülkifl, Hz. Zekeriyâ ve İsa olmak üzere ondan fazla peygambere atfta bulunulmakta, çoğu kez bu peygamberler Kur’an’da anlatılan nitelikleriyle anılmaktadır.”⁶¹

Alevî-Bektaşî klasiklerinden *Fütüvvetnâme*’de de son peygamber Hz. Muhammed başta olmak üzere nübüvvetin temsilcileri vazgeçilmeyen şahsiyetlerdir. Şed bağlamanın merkezi bir konum oluşturduğu eserde, her şeddin senedinin olduğu ifade edilerek şed bağlama ve fütüvvet Hz. Âdem’e kadar götürülmüştür. Hz. Nuh, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed Mustafa isimleri fütüvvet senedinin zirvesinde yer alırlar.⁶²

Fütüvvetnâme’de, iş ve meslek sahibi insanların hangi işle meşgul olacağıнын Elest Meclisi’nde Hz. Muhamed’in nurunun yaratılmasıyla takdir edildiği, ana tema olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşıma göre sanatları Cebrail Hz. Âdem’e öğretmiş, o da kendi oğullarına bu geleneği aktarmış ve aynı sistem üzerine oğuldan oğula geçen sanatlar günümüze değin ulaşmıştır. Meslekler ve sanatlar, Cebrail tarafından ya da mucizeler ve velâyet yoluyla peygamber soyunun her bir evladında ortaya çıkmıştır. Böylece sanatların tamamı Hz. Âdem’e kadar çıkarılmıştır.⁶³

Fütüvvetnâme’de, peygamberlerin lakaplarına da yer verilmiştir. Buna göre Âdem safiyullah, Şit nebiyullah, İdris refullah (Allah’ın derecesini yükselttiği), Nuh neciyullah (Allah’ın sırdaşı), İbrahim Halilullah, İsmail zebihullah, (Allah’ın kurban olarak seçtiği), İshak nebiyullah, Yakup nebiyullah, Yûsuf sâdikullah (Allah’ın sâdik kulu), Mûsa kelimullah (Allah’ın kendisiyle konuştuğu), İsa ruhullah (Allah’ın ruh üflediği), Davud halifetullah (Allah’ın halifesi), Süleyman eminullah (Allah’ın emini), Eyyûb es-sâbir alâ hükmi’l-lah (Allah hükümüne sabreden), Zekeriyâ şehîdullah (Allah’ın şehîdi), Muhammed (sav.) Allah’ın yaratıklarının ilki ve rasûllerin sonuncusu, varlıkların özü olarak nitelendirilmiştir.⁶⁴

Hazreti Âdem’den Hazreti Muhammed’e kadar peygamberlerin isimleri ve öne çıkan özellikleri *Kitâb-ı Dâr*’da münâcâtın önemli bir parçası olarak verilmiştir. Âdem Peygamber’e meleklerin secde etmesi, İbrâhim Peygamber için ateşin bir gül bahçesi haline gelmesi, Dâvud Peygamber’in demiri muma çevirmesi, Süleyman Peygamber’e cin ve hayvanların itaat etmesi bu konular arasındadır. İdris Peygamber’in Cennet elbisesi dikmesi, Hızır’ın çağırıldığında gelip yetişmesi, Eyüp Peygamber’in vücuduna kurtlar düştükten sonra Allah’ın yardımıyla sağlığına kavuşması, Yakup Peygamber’in uzun bir

61) İlyas Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s. 116.

62) Abdülhanî Muhammed b. Alâuddin el-Huseynî er-Radavî, *Fütüvvetnâme-i tarikât*, haz. Osman Aydınlı, (önsöz), s.46.

63) er-Radavî, *Fütüvvetnâme-i tarikât*, (hazırlayanın önsözü), s. 55.

64) er-Radavî, *Fütüvvetnâme-i tarikât*, s. 151, 171, 231, 271.

ayrılıktan sonra oğlu Yûsuf'a kavuşması, Mûsa Peygamber'in Tûr Dağı'nda Allah'la konuşması, İsa Peygamber'in nefesiyle ölüleri diriltmesi de bu çerçevede dile getirilmiştir. Nihayet Hz. Muhammed'e Kur'ân-ı Kerîm'in indirilmesi de bu anlamda sözü edilmiştir. Allah'ın birliği inancını tamamlayan bir peygamberlik tasavvuru, dâr duâsı aracılığıyla ilan edilen gerçekler arasındadır.⁶⁵

Alevî-Bektaşî klasiklerinden Hacı Bektaş Velî'nin *Besmele Tefsiri*'nde de Hz. Peygamber ve bazı peygamberler üzerinden mesajlar verilir. Eserin temel vurgusu bir Müslüman için besmelenin anlamı ve önemidir. Bu anlam ve önem "Besmeleyle başlama her iş bereketsiz ve güdüktür"⁶⁶ hadisi başta olmak üzere Hz. Peygamberden rivayet edilen hadislerle teyit edilir. Besmele Müslüman'ın günlük hayatının tüm safhalarında; inanç, ibadet ve muamelât boyutlarıyla kendisiyle ayrılmaz bir parçası olmuş, hakikate ulaşmanın bir vesilesi kabul edilmiştir.⁶⁷

Dinî ve tasavvufî Türk edebiyatının temel yapı taşlarını oluşturan eserlerde İslâm geneleğini oluşturan besmele, hamd ve salâtle başlama ve sonrasında nübüvvet makamının temsilcileri peygamberlerden ve onların hayatlarından örnekler sunma yaygın bir uygulamadır. Bu anlayış öncelikle Kur'an-ı Kerîm âyetleri ve Hz. Peygamberin hadisleriyle desteklenmiştir. Dinî ve ahlakî unsurlar bu iki kaynağın yanında diğer peygamberlerin hayatlarından kesitlerle de pekiştirilir. Hacı Bektaş Velî bu eserinde "âhiret ve din yolunu başarmaya yardımcı olması için gerekli gördüğünü belirttiği eserinde şeriat hükümlerinin sırlarından bir nebze açıkladığını beyan eder. Allah Teâlâ'nın miraç gecesinde Muhammed Mustafa'ya "Eğer her işe yardımının seninle olmasını istiyorsan, keremimi, lütfumu ve ism-i azâmımı bildiren adım her an dilinde olsun." diye hitap ettiği dile getirilir. İsm-i azâmın Allah, keremini bildiren ismin rahmân, lütfunu bildiren adım ise rahîm olduğu belirtilir. Dolayısıyla Allah'ın keremi ve lütfuyla "Besmele" bekçilik vazifesi görmektedir. Üstelik bu kerem ve lütuf sadece Hz. Peygambere ait değildir. Âsiler de olmak üzere tüm bu sofrada bulunanlar bundan nasiplenmektedirler. Böylelikle Allah'ın merhamet vasfı tüm insanlara hem bu dünyada ve hem de âhirette kuşatıcı olmaktadır.⁶⁸

Hacı Bektaş Velînin *Besmele Tefsiri*'nde Eyüp, Âdem, Nuh, Yûsuf ile Zeliha ve Süleyman'ın hayatlarından örnekler sunulur. Örneğin Kur'an-ı Kerîm'de kendisine vahiy verildiği⁶⁹, hidayete erdirildiği⁷⁰ bildirilen Hz. Eyüp Peygamber, en bariz özelliği olan hastalıklara karşı sabrıyla tanınır. Hz. Eyüp Peygamber başına gelen bu hastalık belasına karşı Allah'ın merhametine sığınarak dua etmiş, Allah da onun duasını kabul ederek sıkıntısını gidermiştir. Bir diğer âyette de Eyüp (as.) şeytanın kendisine verdiği "yorgunluk ve eziyetten", Allah'ın ona olan rahmetinden ve ardından başından geçen-

65) Eğri, Osman, *Kitâb-ı Dâr*, Ankara 2012, s. 32.

66) Aclûnî, *Keşfu'l-hakâik*, II, 174.

67) Hacı Bektaş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, Haz. Hamiye Duran, Ankara 2012, s. 15.

68) Hacı Bektaş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 42-43.

69) 4/en-Nisa/163.

70) 6/el-En'âm/84.

lere karşı onun sabrından söz edilmektedir.⁷¹ Hacı Bektaş da eserinde Eyüp (as.)'ın sabrından söz etmekte, mutlak kudret sahibinin yüceliği karşısında sabrın değersizliğinden bahsetmiştir. Sabırla anılan, sabrın zirvesinde olan bir peygamberin bu ahlaki erdeminin bile mutlak kudret sahibinin kudreti karşısında bir mana ifade etmediği dile getirilmiştir. Eyüp (as.) “Başıma bu dert geldi, sen merhametlilerin en merhametlisin.” diyerek müflisliğini kabul etmiştir. Sâbıklar da Allah adını zikrederek kendilerine hiçbir şeyin zarar vermeyeceğini zannetmişler onların bu tutumları kibirlerini arttırmıştır. Oysa bu makam mukarreblerin temizlendiği bir makamdır. Tevâzuluk makamı emniyet ve rahatlık makamıdır.⁷² Bu temel düşüncelerle sabrın, takdire rıza gösterme, şikâyet etmeme gibi ahlâki davranışların doğru yolda olmayı arzu edenlerin yardımcısı ve destekçisi olduğu ifade edilmek istenmiştir.

İsminden söz edilen bir diğer peygamber de Hz. Âdem'dir. Âdem, cennetten dünyaya gelmesiyle üzüntüsünden ağlamış melekler de buna ortak olmuştur. Ardından Tanrı Teâlâ Âdem'e neden ağladığını sormuş o da, ayrılık belasından, diye cevap vermiştir. Tanrı Teâlâ da “Ya Âdem bizim cemâlimizi görmek isteyenler, bizim adımızı anmayı alışkanlık haline getirsin ki ben perdeyi kaldırıp yüzümü onlara göstereyim” demiştir.

Besmele Tefsiri'nde Nuh'dan da bahsedilmiştir. Nuh (as.) kâfirlerin elinden bunalmasının ardından Tanrı Teâlâ kendisine bunun nedenini sorar ve Nuh da ilahi âlemin küfürle dolduğunu ve dolayısıyla bir dost bulamadığını bildirir. Tanrı Teâlânın buna olan cevabı Nuh'un diliyle Allah'ın adını, gönlüyle Tanrı sevgisini, bedeniyle de ibadet etmeyi iş edinmesini bildirmesidir. Böyle yapmakla Nuh için kıyamete kadar esenlik olduğu bildirilir.⁷³ Böylelikle Allah'ı anma insanın zahiri ve batınıyla ayrılmaz bir bütünlük oluşturur. Bu da Alevi-Bektaşî klasiklerinin tamamında görülen merkezi tanrı bilgisi ve sevgisi eksikli bir düşüncedir.

Yûsuf (as.) da Zeliha/Züleyha kıssasıyla anılan bir peygamberdir. *Besmele Tefsiri*'nde Zeliha dört yüz yıldır puta tapan birisi olarak takdim edilir. Zeliha puta tazimde bulunur onu mücevherlerle donatır, ona ibadet eder. Tanrı olarak taptığı bu puttan hiçbir talepte bulunmamış ancak Yûsuf'un aşkıyla ihtiyarlayıp tüm malını yitirmesinin ardından çaresiz bu puttan Yûsuf'un gönlünü kendisine karşı yumuşatması talebinde bulunmuştur. Fakat gece yarısını geçinceye kadar yalvarmasına karşılık hiçbir tepki alamayınca putu tekmeleyip, onu yüz üstü bırakıp terk etmiştir. Zelihanın daha sonra “Ya Allah, ya rahman, ya rahîm” diyerek Allah'ın yardımını talep etmesine Tanrı Teâlâ “Lebbeck ya Zeliha, buyur ya Zeliha” diyerek cevap vermiştir. Zeliha, Yûsuf'u kendisine bağlamasını ve kendisini de gençleştirmesini dilemesinin ardından Cebrail vasıtasıyla bu isteği gerçekleşir. Yûsuf da yalın ayak ne yapacağını bilemeden Zeliha'nın kapısına gelmiş, aralarında barış sağlanana kadar kapı açılmamıştır.⁷⁴

71) 38/Sâd /41-44.

72) Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 50-53, 121-122, 125-126, 146-149.

73) Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 121-122.

74) Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 122-127.

Besmele Tefsiri'nde Yûsuf ile Zeliha kıssasının belki de en önemli yönünün didaktik amaçlı sonuç kısmı olduğunu söyleyebiliriz. Zira burada melekler tarafından merak edilen husus dört yüz yıl küfür üzere yaşayan birisinin; Allah'ın nimetlerini yiyen bununla birlikte puta tapan birisinin bir kez Allah demesine karşılık, Tanrı tarafından buyur edilmesi ve bunun hikmetinin ne olduğunun merak edilmesidir. Tanrı Teâlâ gece yarısına kadar puta yalvarıp cevap bulamayan Zeliha'ya rahmetiyle merhamet etmiş onu bağışlamıştır. Zira samed olana; hiçbir ihtiyacı olmayan Allah'a yalvarmayla, "sanem" (put) olan; kendisi ihtiyaç durumunda olan, zavallı durumdakine yalvarmanın eşit durumda olması beklenemez. Allah'ın rahman ve rahîm olması O'nun kullarına açılan merhamet vasıflarıdır.⁷⁵

Hacı Bektaş Velî, Yûsuf ile Zeliha kıssasını halkın anlayabileceği tarzda edebî bir üslup ve sade bir dille anlatır. Zikredilmemekle birlikte İslâm kültüründeki ana tema muhafaza edilmiştir. Örneğin hikâyenin devamında Yûsuf ile Zeliha arasında cereyan eden olaylar anlatılır. Buna göre Yûsuf ile Zeliha bir mekânda bulunmuşlar, Yûsuf'un gönüllü Zeliha'dan yana meyleder gibi olmuş, şeytan da buna sevinerek adeta bayram eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Şeytanın buna sevinmesinin nedeni Yûsuf ile Zeliha'nın meşru olmayan bir fiili irtikâp etme ihtimaline karşı bu olayın vukuu durumunda Yûsuf'un da kendisi gibi Hakk'ın huzurundan kovulup cehenneme konulmasıdır. Burada "Mürsel peygamber olan bir kişinin benim gibi lanetlenmesinden daha saltanatlı ve yüce ne olabilir?" ifadesiyle şeytanın kimliği tasvir edilmeye çalışılır. Kıssanın devamında Tanrının inayeti ve dedesinin yüzü suyu bereketiyle zinadan kurtarıldığı, cennete konulduğu ve şeytanın cehenneme atıldığı belirtilir.

Metnin öğretici vurgulu yönü olarak belki de en dikkate değer kısmı buradaki şeytanın vasıflarıyla ilgili kısmı; şeytanın insana olan yaklaşımları ve onu iğva edecek tutumudur. Şeytan âsi olan toplulukların günahlarına, onların gafleti, dünyaya olan heves kârlığı, başkalarını hor görmeleri ve tövbeyi unutmalarına sevinir. Firdevs cennetine karşı cehennemde kendisiyle birlikte olmalarından memnuniyet duyar. Şeytanın bu tek taraflı sevincine karşılık Allah'ın bağışlayıcılığı ve merhametini şeytan tarafından göz ardı edilmesi kınanır. Buna karşılık âsilerin peygamberi olan Muhammed Mustafa'nın onlara olan şefaati dile getirilir. Peygamberin kıymeti, değeriyle Tanrı ondan utanır, âsiler Tanrı tarafından bağışlanır, azap edilmez, şefaatinin bereketiyle bütün âsilere merhamet edilir. Âsiler peygamberle cennete, şeytan ise cehenneme konulur. Günahkârlar rahat eder, şeytan ise eziyet içinde olur.

Hacı Bektaş Velî Yûsuf ile Züleyha kıssasında anlatılanları teyit etme anlamında herhangi bir rivayetten iktibasta bulunmaz.⁷⁶ Kur'an-ı Kerîm'de en güzel hikâyeye olarak dile getirilen Yûsuf'(as.)ın başından geçen olayların anlatıldığı Yûsuf süresi inananlar için

75) Hacı Bektaş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 121-122.

76) Kıssa ve Hz. Yûsuf'un akıbetiyle ilgili daha fazla ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târîhu'-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, ts., 6. bsk, C. I, s. 364; *el-Kâmil fi't-târîh*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1979, C. I, s. 147.

birçok ders alınması gereken ibretlik hususları barındırır. Hacı Bektaş Velî'nin dile getirdiği Yûsuf ve Züleyha arasında geçen hadiseler ana hatlarıyla Yûsuf sûresinde anlatılan hususlardır. Yûsuf sûresi 23. âyette “ Derken hânesinde bulunduğu hanım bunun nefsinde kam almak istedi ve kapıları kilitledi, haydi seninim dedi, o, Allaha sığınırım, dedi: doğrusu o benim Efendim, bana güzel baktı, hakikat bu ki, zalimler felâh bulmaz” ve 24. âyette ifade edilen “Hanım cidden ona niyeti kurmuştu, o da ona kurmuş gitmişti amma rabbinin burhanını görmese idi, o da onu arzu etmişti. Böylece biz fenalığı ve fuhşu ondan çevirmek istedik; çünkü o, bizim ihlâsa mazhar edilmiş has kullarımızdandır” gibi hususlar Besmele tefsirinde ana tema korunarak serbest kıssa tarzında aktarılmıştır. Asıl amaç Yûsuf ile Züleyha arasında geçen olaylar sonucunda verilmek istenen derse dikkat çekmektir. Ahlâkıyla, erdemiyile, liyakatiyle, iffetiyle öne çıkan Yûsuf'a karşılık bütün ihtirasları, insani heves ve arzularını öne çıkaran iffetsizlik; Allah'ın haram kıldığı bir fiile teşebbüs eden bir Züleyha örneği bu kıssanın ilk görünüşteki insanın dikkatine sunulan yöndür. Ancak asıl üzerinde durulan bir tarafta şeytanın iğvaları ve insanın günahkâr kimliğine karşılık, peygamberin âsi kullara olan şefaatiyle Allah'ın merhameti, bağışlayıcılığı onlara azap etmemesi, cennetine koymasıdır.

İnananlar açısından bilinmesi ve alınması gereken bir ders de “Yaratan” ile “yaratılan” arasındaki farkın bilinmesidir. “Yaratan”ın en büyük vasfı; hiçbir şeye muhtaç olmama vasfı olan “samed” kelimesi konuyla ilgili olarak son derece özenle seçilmiş bir ifadedir.

“Samed” kelimesi Kur'an-ı Kerîm'in 112. Sûresi olan Mekke'de nazil olan, ihlas suresinde geçen bir kelimedir. “Samed”, kasd anlamına gelen samd mastarından, ism-i meful manasını taşıyan bir kelimedir. Kelimenin biri Sıfat-ı İzafiye diğeri de Sıfat-ı Selbiye olmak üzere iki anlamı vardır. Müfessirlerin bir kısmı kelimenin birinci anlamını, yani ihtiyaç halinde kendisine başvurulmuş ve Sıfat-ı İzafiye'den olan seyyid anlamını; diğer kısmı da ikinci anlamını, yani zatı için Vacibu'l-Vücut oluşunu ifade eden ve Sıfat-ı Selbiye'den olan kendisinden başkasının taşıyamayacağı anlamını benimserler. Buna göre samed, içerisinde boşluk olmayan demektir. Bu anlamıyla Samed Allah'ın zati sıfatlarından değerlendirilmiştir. Bir kısım müfessirlerce her iki anlamın da benimsendiği Samed⁷⁷ sözcük anlamı bakımından izni alınmadan hiçbir işin hükme bağlanmadığı efendi, büyük anlamındadır. Yüce Allah gerçekten kendisinden başka efendi bulunmayan tek efendidir. İlahlığında tekdir. Herkes O'nun kuludur. İhtiyaçlar yalnız O'ndan istenir. Yalnız O, ihtiyaç sahiplerine yardım eder.⁷⁸ Zira O varlık ve bekâda bütün ihtiyaçları kapsamıştır. Her şeyden müstağni olan ve hiçbir şeye ihtiyaç hissetmeyendir. Zira zatiyle mevcûd ve zatiyle bâkidir.⁷⁹

77) Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Nebioğlu Basımevi, 2. bsk yeri yok, 1962, IX, 6305-6306.

78) Öztürk, Resul, “Allah'ın Birliği ve Tekliği (Vahdaniyeti ve Ehadiyeti) Bağlamında ‘Samed’ İsmi ve Anlam Alanı”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yı: 11, Sayı: 32 (Yaz 2007), s. 55.

79) el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul, 2011, XVII, 378.

Sûrenin sebab-i nüzûlüyle ilgili olarak Übey b. Ka'b'ın şöyle dediği rivayet edilir: “Müşrikler, Resulullah’a: “Rabbinin nesebini bize bildir.” dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ: “Ey Muhammed de ki: “Allah birdir, Allah sameddir.” suresini indirdi.

Resulullah (sav.) İhlas suresinin âyetlerini izah ederken şöyle buyurmuştur: “Samed demek, doğurmamış ve doğurulmamış olan demektir. Zira doğurulan hiçbir şey yoktur ki ölmüş olmasın. Ölen hiçbir şey yoktur ki ona mirasçı olunmuş olmasın. Aziz ve Celil olan Allah ise ne ölür ne de kendisine mirasçı olunur.⁸⁰

Said b. Cübeyr diyor ki: “Yahudilerden bir topluluk Resulullah’a geldiler ve “Ey Muhammed, Allah mahlûkatı yarattı. Peki, onu kim yarattı?” dediler. Bunun üzerine Resulullah çok kızdı. Öyle ki rengi değişti. Sonra Allah için onlara sert bir şekilde çıkıştı. Bunun üzerine Cebrail (as.) geldi, Resulullah’ı teskin etti ve ona: “Ey Muhammed, kanatlarını indir” dedi. Resulullah’a, Yahudilerin sorduğu sorunun cevabı geldi. Cebrail dedi ki: “Allah Teâlâ buyuruyor ki: “*Ey Muhammed, de ki: “Allah birdir, Allah sameddir. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Herşey ona muhtaçtır. O ne doğurmuş ne de doğurulmuştur. Onun hiçbir dengi yoktur.*” Resulullah bu sûreyi Yahudilere okuyunca onlar: “Rabbini bize vasıflandır. Onun yapısı, pazuları ve kolları nasıldır?” dediler. Bunun üzerine Resulullah, önceki kızmasından daha şiddetli bir şekilde kızdı ve onlara sert bir şekilde çıkıştı. Bunun üzerine Cebrail tekrar geldi ve Resulullah’a, daha önce söylediği gibi sözler söyledi. Resulullah’a, Yahudilerin bu sorularının da cevabı geldi. O da şu âyettir⁸¹: “Onlar Allah’ı hakkıyla takdir edemediler. Hâlbuki bütün yeryüzü, kıyamet günü onun kudret ve hâkimiyeti altındadır. Gökler onun kudretiyle dürlmüş olacaktır. O, müşriklerin koştığı ortaklardan münezze ve yücedir.”⁸² İhlas suresinde “samed”le İslâm tevhid inancının, realiteye dayalı ilkesi vurgulanmıştır. Hacı Bektaş Velî’nin de temel vurgusu Allah’ın kudret vasfıyla birlikte rahman ve rahîm vasıflarının Yûsuf ile Züleyha kıssası üzerinden zihinlere yerleştirilmesidir.

Besmele Tefsiri’nde Süleyman’(as.) dan da söz edilir. Onun öleceği zaman besmeleyi yazıp Belkis’e verdiği belirtilir. Belkis de yazılan besmeleyi okumuş, onun bereketiyle şahadet getirmiş, taç ve keramet bulmuş, sevdiğine kavuşmuş, onunla ünsiyet bulmuştur. Hacı Bektaş Velî, Süleyman ve Belkis’le ilgili ayrıntıya girmez ve konuyla ilgili kaynak belirtmez. Kur’an-ı Kerîm’de Seb’e Melikesiyle ilgili bilgiler yer alır. Belkis, Sebe (Yemen) halkını yöneten, son derece zeki, dirayetli, feraset sahibi, otoriter ancak meclisine de danışan, değer veren, sevilen ve değerli bir tahtı olan melikedir. Ne var ki o ve toplumu güneşe secde etmektedir. Peygamber, misyonu gereği, insanlığın aleyhine işleyen bu zulme son vermek istemektedir. Kur’an-ı Kerîm’de kıssayla ilgili bu bilgiler olumlu psikolojik bir hava oluşturma gayretiyle sunulur. Belkis’in tahtının cinler vasıtasıyla getirtilmesi ve Allah’ın mutlak kudreti karşısında Belkis’in “Rabbim! Ben gerçekten kendime yazık

80) Tirmizi, “*Tefsir el-Kur’an*,” I.

81) 39/*Zümer Suresi*/67.

82) Buhâri, “*Tevhid*”, 1.

etmişim. Süleyman'la beraber âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum"⁸³ demesi temel bir vurgu olarak takdim edilir.

Sonuç

Peygamberlik inancı, Alevi-Bektaşî Klasiklerinde “esnek ve vurgusuz” bir biçimde inanç konularının bütünlüğü içinde ele alınmıştır. Farklı peygamberlik tasavvurlarıyla mukayese edildiğinde bu anlayış, iyilik ve güzelliğin zâtı, akli bir kıymete sahip, ilahi kanunları açıklayarak aklen anlaşılır kılan, peygamberlerin varlığını Allah için akli bir zorunluluk ya da vacip bir lütuf gören bir anlayış değildir. Buna dayalı olarak peygamber gönderme ve peygamberlerin görevi, insanların salah ve aslahına uygun olması bakımından Allah için ahlâkî bir zorunluluk olarak da görülmemiştir. Allah'ın iyiliği mükâfatlandırması, kötülüğü cezalandırmasının mutlak irade sahibi olmasıyla; mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunmasıyla izah edildiği klasiklerde insanın toplumsal bir varlık olduğu göz önünde bulundurulmuş, toplumsal ihtiyaçlarının giderilmesinde tek başına yetkinliğe ulaşamadığına dikkat çekilmiştir. İnsanın bozulan fitratına karşılık peygamberlerin rehberliğine olan ihtiyaçlarına da özenle vurguda bulunulmuştur. Bu anlamda peygamberlerin rehberlikleri olmadan hakikatin özüne ulaşamayacağı, Hakk'a ulaşmayı arzu edenin, Hz. Peygamberin ahlâkıyla ahlaklanması gerektiği özellikle belirtilmiştir. Her peygamberin öne çıkan özelliği; Eyûb'un sabrı, İsa'nın zahit, İdris'in âbid, İbrahim'in sevgisinin örnek alınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Enbiya ve evliyanın huyunun örnek alınması, gururlu ve kibirli olunmaması, nimete saygı duyulması, tuzun ve ekmeğin hakkının unutulmaması, komşuya ve arkadaşına karşı dürüst olunması, peygamberlerin her birisinin, bir yol vasıtasıyla insanlığa hizmet ettiği, hepsinin ayrı ayrı yollarının doğru olduğu da esas alınmıştır. Ayrıca Allah dostlarının da, Allah'ın emri, peygamberlerin yol göstericiliği, kendilerine mahsus bir yolla Hakk'a ulaşmanın yollarını aradıkları teması üzerinde durulmuştur.

Klasiklerde yer alan peygamber anlayışında, Hz. Peygamber'in cismani hayatından ayrı, Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-i Muhammediyye'nin varlığı, bütün yaratıkların bu hakikatten meydana geldiği ve onun için yaratıldığı, âlemin var olma sebebi; maddesi ve gayesinin bu olduğunu benimseyen tasavvufi düşüncenin etkileri de sıklıkla vurgulanmıştır.

Kaynakça

Albayrak, Nurettin, “*Virânî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, C. 43, s. 109-110.

Âmidî, Seyfüddîn, *Ebkâru'l-efkâr*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2003, s.1-3.

83) 27/Neml/44. Ayrıca kıssanın tamamıyla ilgi olarak bkz. s. 28-43. Hacı Bektâş-ı Velî, *Besmele Tefsiri (Şerh-i Besmele)*, s. 122-126.

- Kitâb-ı Dâr*, Hz. Osman Eğri, 3. bs., Ankara: TDV, 2012.
- Calder, Norman, “Berâhime: Literal Yapı ve Tarihsel Gerçeklik”, trc. Süleyman Akkuş, *Mârife*, 2003, Yıl 3, S. I, Konya: 2003, s181-194.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbü Temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*, thk. İmâdu'ddîn Ahmed Haydar, Beyrut, 1987.
- Dâstân-ı İbrâhîm Edhem, Dâstân-ı Fâtuma, Dâstân-ı Hâtun.*, Haz. Mehmet Mahfuz Söylemez, 2. bs., Ankara: TDV, 2011.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul, 2011, s.I-XVII.
- Eğri, Osman, “Alevi Kaynakların Neşri (Alevi Kaynakların Neşri Problemi)”, *Türkiye İ. Dini Yayınlar Kongresi, Tebliğler-Müzakereler*, Ankara: 2004.
- _____, “Alevî-Bektaşî Gelenekte Allah, Peygamber ve Ehl-i Beyt Sevgisi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Çorum, 2006.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2. Bs, y.y., Nebioğlu, 1962, s.I-IX.
- Eröz, Mehmet, *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik*, İstanbul: Ötüken, 2014.
- Fıçlalı, Ethem Ruhi, *Günümüzde Alevîlik ve Bektaşîlik*, TDV, Ankara 1995.
- Güzel, Abdurrahman, “Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâmesi ile Hacı Bektaş Velî'nin Makâlât'ında Dört Kapı Kırk Kapının Mukayesesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî*, 1995, C., II, S., 2, s. 6-12.
- Hacı Bektaş Velî, *Makâlât*, haz. Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş-Ali Öztürk, Ankara: TDV, 2013.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1979, C. I, s. 147.
- Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, Kahire 1988, s. 563-567;
- Kaplan, Doğan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevîlik*, Ankara: TDV, 2010.
- _____, “Aleviliğin Yazılı Kaynakları Buyruklar ve Buyrukların Kökeni”, (*Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü* içinde), Sakarya 2010, s. 340
- _____, “Aleviliğin Yazılı Kaynaklarından Buyruklar Ve Muhtevaları Üzerine, -Bir İçerik Çözümleme Denemesi-“, *Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu I, Bildiriler Müzakereler*, İsparta, 2005, s. 233-248.
- Kaygusuz Abdal, *Dil-Güşâ*, Haz. Abdurrahman Güzel, Ankara: TDV, 2009.
- Kitâb-ı Cabbâr Kulu*, Haz. Osman Eğri, Ankara: TDV, 2007.
- Koloğlu, Orhan Ş., “Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 8, S. 1, s. 159-194.
- Kurnaz, Cemal, “Dâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, C.8, s. 482-483.

- Kutlu, Sönmez, “Aleviliğin Dinî Statüsü: Din, Mezhep, Tarikat, Heterodoksi, Ortodoksi veya Metodoksi”, *İslâmiyât*, Ankara, VI, 2003, C. 6, S. 3, s. 31-54.
- Kutluer, İlhan, *Akıl ve İtikad*, İstanbul: İz, 1996.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Arûcî, İstanbul: İSAM, 2005.
- Nesefî Ebû'l-Muîn, *Tabsiratü'l-edille*; thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB, 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Aleviliğin Tarihsel, Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair”, *Tarihi Ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler Bektaşîler Nusayriler*, İstanbul 1999, s. 397.
- Öztelli, Cahit, *Pir Sultan Abdal, Bütün Şiirleri*, İstanbul: Özgür, 2012.
- Öztürk, Resul, “Allah’ın Birliği ve Tekliği (Vahdaniyeti ve Ehadîyeti) Bağlamında ‘Samed’ İsmi ve Anlam Alanı”, *Ekev Akademi Dergisi*, Erzurum, 2007, C, 11, S. 32, s. 47-70.
- Radavî, Muhammed b. Alâuddîn el-Hüseynî, *Fütüvvetnâme-i tarikat*, Haz. Osman Aydın-ı, Ankara: TDV, 2011.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî usûli’-d-dîn*, nşr. Bekir Topaloğlu, Dimeşk 1979, s. 45-46.
- Seyyid Alizade Hasan b. Müslim, *Hızırnâme*, Haz. Baki Yaşar Altınok, TDV, Ankara 2007.
- Taberî, *Târîhu’-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif, ts., 6. bs., C. I, s. 364;
- Tümer, Günay, “Brahmanizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, C.VI, s.329-333.
- Türkdoğan, Orhan, *Alevi Bektali Kimliği, -Sosyo-Antropolojik Araştırma-*, İstanbul: Timaş, 2006.
- Üçer, Cenksu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Üzüm, İlyas, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, İstanbul: İSAM, 2008.
- Virânî, *İlm-i Câvidân*, Haz. Osman Eğri, Ankara: TDV, 2008.